

Джафарова С.В.

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)
У КОНТЕКСТІ НАУКОВОГО ДОРОБКУ
ІВАНА ФРАНКА**

На основі аналізу творчої спадщини І.Франка у статті розглянуто процес національно-культурного відродження кінця XVIII – XIX ст., визначено його концептуальні засади, окреслено періодизацію, характерні особливості та значення.

Українська культурознавча думка має давню історію і сягає періоду Київської Русі. Теоретичне узагальнення історико-культурного розвитку українського народу започатковано у працях М.Грушевського, І.Франка, М.Драгоманова. Важливого значення для формуванні світогляду українського суспільства класики українознавства надавали культурній сфері. З огляду на значні періоди бездержавності культура, зазвичай, виконувала державно-будівничі функції, вирішуючи найскладніші проблеми. Особливо активізувався цей процес у період національно-культурного відродження (кінець XVIII – XIX ст.). Саме в цей час зростає інтерес науковців до героїчного минулого України, її мови та культури. Але на особливу увагу у цьому напрямку заслуговує доробок відомого письменника, публіциста, громадського і політичного діяча, видатного дослідника, науковця, який заклав підвалини для розвитку українознавчої науки, І.Франка.

Історико-культурні аспекти наукової діяльності І.Франка стали предметом окремого дослідження багатьох учених. Зокрема, його погляди на процес розвитку української культури відобразила Г.Синичич¹, М.Гнатюк аналізує роботу поета з

¹ Синичич Г. Національний розвиток культури у баченні Івана Франка // Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика». – Львів, 2006. – Вип. 28 – С. 68-72.

популяризації української культури в Європі². С.Світленко вивчав історіософські концепції розвитку України у творчості І.Франка³. Праці В.Мазепи⁴ та «Нарис історії культури України» М.Поповича⁵ дають змогу простежити етапи культурного відродження українських земель кінця XVIII – XIX ст. Культурні проблеми української спільноти XIX ст. висвітлені у роботі О.Гомотюк⁶. Г.Паперна у своєму нарисі виокремила погляд І.Франка на розвиток освіти XIX – XX ст.⁷ Аналіз історіографії проблеми доводить відсутність комплексного дослідження історико-культурного відродження України кінця XVIII – XIX ст. на основі праць І.Франка.

Тому об'єктом цієї розвідки є наукова спадщина І.Франка. Предметом дослідження виступає процес національно-культурного відродження кінця XVIII – XIX ст., визначення його концептуальних засад, періодизації, характерних особливостей у історико-культурознавчих працях ученого.

Науковий спадок І.Франка – досить багатогранний, що свідчить про чітке розуміння ним процесу культурно-історичних змін у межах окремих періодів минулого українських земель, а також вміння висвітлити такі модифікації на сторінках власних творів. Це помітили його сучасники. Як згадував відомий літературознавець С.Єфремов, І.Франко вразив його своєю простотою та енциклопедичним розумом, яким він не вихвалявся, але найбільше подивувала здатність Івана Яковича творити: «працездатність мав Франко феноменальну, чисто селянську, сказав би навіть мужицьку, як і отой мужицький рух, що ним вертався він од своїх мрій до дійсності... працездатність

² Гнатюк М. Заміри глибини: до 155-річчя Івана Франка // Дніпро. – 2011. – № 8. – С. 138-143.

³ Світленко С.І. Україна в історіософській концепції Івана Франка // Світ модерної України кінця XVII – початку XX століття. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 266-275.

⁴ Мазепа В. Історіософські ідеї Івана Франка // Київська старовина. – 2000. – № 1-3. – С. 18-32.

⁵ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – 728 с.

⁶ Гомотюк О. Україна й українство як об'єкт наукових студій Івана Франка // Мандрівець. – 2010. – № 5. – С. 19-24.

⁷ Паперна Г.О. Іван Франко про народну освіту. – Львів, 1946. – 61 с.

і працьовитість тим дивніші, що умови його приватного життя були, скажу не зменшуючи, просто жакливі»⁸.

У науковій спадщині І.Франка помітне місце займають розвідки на історико-культурну тематику, бо «культура і поступ, котрі іменно, раз у раз змінюючись, творять історію людськості»⁹. Однією з основних складових історико-культурного процесу дослідник вважає літературу, яка відображає та зберігає знання і здобутки народу певного історичного періоду, є водночас різновидом мистецтва, власне, мистецтвом слова, що відображає дійсність у художніх образах. При цьому І.Франко зазначає, що «зрозуміння духового життя даної епохи, зрозуміння її смаку, її духових і літературних уподобань і ідеалів є головною метою дослідів над історією літератури»¹⁰.

Важливим є визначення вагомих чинників для розвитку історико-культурного процесу в Україні. Безперечно, стимулом для наукових знань ХІХ ст. було зростання національної самосвідомості українства, яка сформувалася під впливом діяльності «Руської трійці», Т.Шевченка, Кирило-Мефодіївського товариства, Братства тарасівців та громадівців. З цього погляду ХІХ ст., здобутки якого І.Франко високо оцінив, вважаючи другим Відродженням, відкрило нові горизонти, великі поля людських знань, де поряд із розвитком новітніх наук, таких як геологія, палеонтологія, бактеріологія, електротехніка, з'явилися «духові репрезенти» – К.Гавлічек, Ч.Діккенс, Д.Байрон, П.Шеллі, В.Гюго, Г.Гейне, О.Пушкін, М.Лермонтов, Т.Шевченко, які «виявили в своїм житті масу основних прикмет кожний своєї нації»¹¹. Національний розвиток став основною рушійною силою ХІХ ст., бо «в ХVІІІ в. навіть поняття національності окремої і незалежної від держави майже

⁸ *Єфремов С.* Зі спогадів про І. Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М.І.Гнатюк. – Львів, 1997. – С. 227.

⁹ *Франко І.Я.* Мислі о еволюції в історії людськості // *Його ж.* Зібрання творів: в 50 т. – К., 1986. – Т. 45. Філософські праці. – С. 94-95.

¹⁰ *Франко І.Я.* План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Там само. – К., 1984. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 36.

¹¹ *Франко І.Я.* На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901 // Там само. – Т. 45. Філософські праці. – С. 293.

не існує... те, що заповнює історію XIX віку, – відродження національностей, державних і недержавних, і боротьба за їх рівноправність, емансипація національного самопочуття і самопізнання, все те для XVIII в. було чимсь неможливим. А тим часом у XIX в. се якраз зробилося основою державної політики на всіх полях»¹². У той же час він висловив сподівання, що «неограничена свобода слова, науки і віри, при тім же заклади наукові та освітні, здвигнені силою і працею всіх громад, котрі того захотять, – усе те дає поруку, що наука і освіта, дотепер плекані тільки стосункові немногими одиницями, тоді увійдуть в маси народу, стануться правдивим добром усеї людськості»¹³. Історико-культурний процес в Україні бачиться логічно пов'язаним із слов'янським відродженням, визначається у контексті впливу ідей Гердера та розпочинається студіюванням української історії та народної традиції¹⁴.

Культурне будівництво в Україні ставало символом державного. Беручи до уваги потребу національного розвитку, І.Франко за допомогою публіцистичної літератури на сторінках іноземних видань зосереджував увагу на актуальних завданнях для українців. У статті «Наш погляд на польське питання» зазначає: «найперша задача кожного народу є – стояти за своїми власними інтересами і дбати про своє власне утримання», тим самим заперечує надії австрійських поляків на нову розбудову Польщі на «ісконно» українських землях¹⁵. Аналізуючи історичний розвиток Польщі на геополітичній арені, І.Франко зазначає, що, «стараючись зробити нас поляками в ім'я історичної Польщі, вони [засоби інформації – *С.Д.*], самі про те не знаючи, стають на становищі не історичної, а етнографічної Польщі, т.є. іменно на тім становищі, котре каже: Польща для

¹² Там само. – С. 291.

¹³ Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості // Там само. – Т. 45. Філософські праці. – С. 138.

¹⁴ Франко І.Я. Южнорусская литература // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 118.

¹⁵ Франко І.Я. Наш погляд на польське питання // Там само. – Т. 45. Філософські праці. – С. 208.

поляків, а Русь для русинів»¹⁶, – і саме це, на думку дослідника, доводить перевагу національно-етнографічної самостійності народу над історично-державною.

Крім того, за словами письменника, він «одним із перших намагався подати якнай докладнішу інформацію ширшим слов'янським колам про нинішній стан, доробок і головні напрями малоруського національного розвитку» і, аналізуючи культурний розвиток України XIX ст., намагався «показати, чим цей розвиток може бути цікавий також для решти слов'ян»¹⁷.

Культурний розвиток українців І.Франко тісно пов'язував із економічним становищем. Чимало творів, які характеризують економічне та соціальне становище Галичини, друкувалося на шпальтах віденських часописів – «Die Zeit», «Arbeiter Zeitung», звичайно ж, німецькою мовою: «Еміграція галицьких селян» (1892), «Паперові гроші пана Тишковського» (1895), «Селянський рух в Галичині» (1895), «Еміграційні агенти в Галичині» (1896), «Де лишається статистика» (1897), «Поляки і русини» (1897), «Тріумф австрійської ідеї в Галичині» (1898), «Неможливе в країні без можливостей» (1899), «Тортури в Галичині» (1900), «Селянські страйки в Галичині» (1902). Багато з його робіт побачило світ і у польськомовних виданнях, зокрема, у щоденній газеті «Kurier Lwowski», на сторінках якої вийшло близько 745 статей на різні теми, що становило вісімдесят відсотків польськомовного доробку вченого¹⁸. Співпрацював І.Франко також і з такими виданнями, як «Przegląd społeczny» у Львові (1885–1896 pp.) «Prawda», «Głos» у Варшаві, «Kraj» у Петербурзі. Цей період десятилітньої співпраці з польською та німецькою пресою він іронічно називає «в наймах у сусідів». Характеризуючи цей етап свого життя, зазначає, що ті часи «зовсім не були страчені ані для

¹⁶ Там само. – С. 217.

¹⁷ Франко І.Я. Українсько-руська (малоруська) література // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 74-75.

¹⁸ Дорофтей О.О. Концепція польськомовної і німецькомовної публіцистики та літературної критики Івана Франка: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.01 – літературознавство / Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. – Кіровоград, 2006. – С. 3.

мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвидатніших діячів того часу»¹⁹.

Предметом особливої уваги письменника була періодизація історико-культурного процесу в Україні. Так, у своїй статті «Ukraina irredenta» він подав стислий огляд становлення національного самоусвідомлення українців упродовж кількох століть, і виділив три етапи, які відповідали етапам національного відродження українців у Російській імперії, і відповідно, знайшли відображення в Галичині. Перший період українського відродження, який розпочався з 20-х рр. XIX ст., позначився впливами «писання Котляревського, Квітки, Максимовича». Другий період охоплює 60-ті рр. XIX ст. і характеризується впливом ідей Кирило-Мефодіївського братства, що разом із творами Т.Шевченка поширювались в Галичині, ними були просякнуті «історичні монографії Костомарова, «Записки о Южной Руси» Куліша, «Основа», твори Марка Вовчка». Третій період історії освітньо-культурного процесу (70–80-ті рр. XIX ст.) позначився впливом М.Драгоманова – «свідомого європейця і не менше свідомого українця»²⁰.

Центральне місце в процесі національно-культурного відродження відводиться літературному процесу: «література кожного народу – се образ його життя, його способу думання, його душі; тому вона повинна виклонутися, вирости з власного народу, зацвісти на його ниві»²¹. Тому визначною рисою першого періоду, на думку І.Франка, є «панування живої народної мови в літературі»²².

¹⁹ Франко І.Я. Передмова [до збірки «В наймах у сусідів»] // *Його ж.* Зібрання творів: в 50 т. – К., 1983. – Т. 39. Літературно-критичні праці (1911–1914). – С. 259.

²⁰ Франко І.Я. *Ukraina irredenta* // Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років = *Ukrainian Literary Thought in Halychyna for 150 Yers: Хрестоматія*: в 2 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 282-286.

²¹ Франко І.Я. *Азбучна війна в Галичині* // *Його ж.* Зібрання творів: в 50 т. – К., 1983. – Т. 47. Історичні праці (1898–1913). – К., 1986. – С. 580.

²² Франко І.Я. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 46.

Підкреслюючи існування діалектичних відмінностей у мовах правобережних, лівобережних, галицьких, буковинських та угорських письменників, його не покидала думка про «втвердження одного типу літературної мови». Взірцем такої літературної мови І.Франко вважав «Енеїду» І.Котляревського, святкування виходу якої відбувалося в 1898 р. Порівняно з іншими річницями того року – Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького (1648 р.) та скасування панщини (1848 р.), вихід книги українською мовою видається малозначущим фактом, проте І.Франко відзначає вагомість такої події і зауважує, що «маленька книжка Котляревського була немов те сім'я – мале і незначуще, та коли його всадити в землю, то воно розростається і робиться великим деревом»²³. Саме від часу І. Котляревського відбулися принципові зміни у культурному житті. Як література самотнього народу вона, за його прикладом, увібрала в себе спочатку дух Європи, «проціджений великоруським цідилком», а після війн Наполеона стала «за формою, мовою і змістом літературою модерною, європейською, в ній чується відлуння тих же принципових питань індивідуального і громадського життя, які хвилюють душу сучасної цивілізованої людини, і вона з власного ґрунту, з рідного народного життя намагається дати їм оригінальну форму і знайти на них оригінальну відповідь»²⁴.

І.Франко розглядав історико-культурний процес як генетичну цілісність у контексті відстеження тісного зв'язку між кожною епохою. Так, характеризуючи нову українську літературу, він наголошує: «ми привикли думати, що з 1798 роком, роком видання «Енеїди» Котляревського, розпочинається нова доба в нашому письменстві, доба національна, що її властиво, годиться звати українсько-руською»²⁵, проте не слід забувати, що й перед Котляревським у

²³ Франко І.Я. Народний празник // Там само. – Т. 46, Кн. 2. Історичні праці (1891–1897). – К., 1986. – С. 334.

²⁴ Франко І.Я. Українсько-руська (малоруська) література // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 84.

²⁵ Франко І.Я. Передмова (до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том 1. Апокрифи старозавітні») // Там само. – К., 1983. – Т. 38. Літературно-критичні праці (1896–1911). – С. 7.

нас були свої письменники. І.Франко звертав увагу на безперервність духовних надбань нашого народу: «розвій освіти і національного почуття в останньому віці зродив і у нас між іншим також пошану до тих пам'яток давнього духовного життя нашої нації, що чим більше призбирується у нас тих пам'яток, тим ясніше виринає і зазначається у нас думка про одноцільність, неперервну суцільність літературних традицій і духових інтересів на протязу нашої довговікової історії»²⁶. Помітне місце у цьому процесі відведено І.Котляревському, який підносить «безупречно чистий, народный и богатый язык, искреннюю любовь к родине и особенно к ее рабочему, слишком часто униженному и оскорбленному населению»²⁷. Аналізуючи літературний процес першого етапу відродження, І. Франко наголошує на значенні повістей Г.Квітки-Основ'яненка, котрий організував театральну трупу і написав для неї оперету «Сватання на Гончарівці»²⁸.

Тогочасна галицька інтелігенція здебільшого була представлена вихідцями із духовенства. Саме такими вважав І.Франко «піонерів нового національного відродження Галицької Русі» – М.Шашкевича, Я.Головацького та І.Вагилевича – засновників «Руської трійці», які друкували свої праці у «Русалці Дністровій». Хоча «Русалка Дністровая» і не мала такого загальнонаціонального значення, як твори Т.Шевченка, була «революційним явищем», бо спромоглася виступити проти «гнітючого меттерніхівського абсолютизму, нівелюючого всі народності»²⁹. Глибокий аналіз творчого доробку членів «Руської трійці» дослідник подав у «Нарисі історії української літератури», простежуючи наступні етапи діяльності членів «Руської трійці». Так, І.Вагилевич, випустивши ряд віршів та наукових довідок, став протестантом і осів у Львові. Я.Головацький «здобув собі найвидніше

²⁶ Там само. – С. 8.

²⁷ Франко І.Я. Южнорусская литература // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 119.

²⁸ Франко І.Я. Українсько-руська (малоруська) література // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 95.

²⁹ Франко І.Я. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Там само. – К., 1983. – Т. 26. Літературно-критичні праці (1876–1885). – К., 1980. – С. 90.

становище», ставши першим професором руської мови у Львівському університеті³⁰. М.Шашкевича І.Франко вважає новатором у літературі: «в своїй поезії він не ставав на котурни, не маскувався і не удавав, а говорив так само просто, від душі, якби говорив усно в хвилях афекту і підйому чуття – і се його велика інновація в галицько-руській поезії, се засновок справді нової, справді народної школи літературної»³¹.

Досліджуючи історико-культурний процес, І.Франко велику увагу приділив 1848 р., який був початком нової доби для Галичини. Галицька інтелігенція з'ясовувала «для себе питання про те, до якої національності ми належимо...»³². Вагомим явищем тогочасного культурного життя він вважав заснування у 1848 р. Галицько-Руської матиці, яка ініціювала початок розвитку українського письменства. Цим же роком І.Франко засвідчив появу перших паростків галицького театру, проте професійні театральні трупи утворилися тільки у 1860-х рр.³³ Одним із найбільших здобутків ХІХ ст. він вважав заснування кафедри руської мови і літератури у Львівському університеті, очолювану професором Я.Головацьким.

Початок другого періоду у процесі культурного відродження І.Франко відзначив появою трьох основних історичних явищ. Насамперед – ліквідація кріпосного устрою, друга знакова подія – смерть Шевченка і третя – створення видавництва «Основа» у Петербурзі³⁴. Появу Т.Шевченка на літературній арені І.Франко розглядав як незвичайне явище в історії українського народу. В автобіографії письменник підкреслював, що «історія українського літературного і духовного розвитку була віддавна улюбленим предметом моїх

³⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури: до 1890 р. (з портретом автора). – Львів, 1910. – С. 103-106. (Писаня Івана Франка. – Ч. 1).

³¹ Франко І.Я. М.Шашкевич і галицько-руська література // Його ж. Зібрання творів: в 50 т. – К., 1981. – Т. 29. Літературно-критичні праці (1893–1895). – С. 250.

³² Франко І.Я. *Ukraina irredenta*. – С. 281.

³³ Франко І.Я. Южнорусская литература // Його ж. Зібрання творів: в 50 т. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 129.

³⁴ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури: до 1890 р. – С. 145-146.

досліджень. Насамперед ним був найвидатніший і найбільш оригінальний поет України Тарас Шевченко, постать і поетична спадщина якого прикували мою увагу»³⁵. Шевченкові праці, заборонені в царській Україні, поширювалися в Галичині. Товариство імені Шевченка мало задум видати повне зібрання його творів. У 1907–1908 рр. за дорученням товариства вийшло критичне дослідження І.Франка «Кобзар Тараса Шевченка» з хронологічними впорядкуваннями та з реконструкціями. «Шевченко займає в нашій письменстві чільне місце, як поет зовсім самостійний і самотній у своїм роді, який не вважаючи на всі лихоліття його життя, на всі хиби виховання, зміг піднести ся до найвищих висот поетичного вітхнення і психологічної обсервації, а також як маляр і рисовник займає видне місце в історії української штуки», – підсумовує І.Франко³⁶. Загалом за тридцять п'ять років напруженої праці він написав близько 70 наукових розвідок, рецензій, статей і оглядів про життя, творчість і світогляд Т.Шевченка та про його місце і роль у національно-культурній історії українців³⁷. Серед них необхідно виокремити праці монографічного характеру, зокрема про «Перебендю», «Тополю», «Наймичку», «Марію».

До кращих діячів Шевченкового оточення, які сприяли розвитку українознавчої науки, І.Франко зарахував М.Костомарова та П.Куліша: «се два визначні таланти і діячі, що обік Шевченка розпочали нову добу українського літературного і загалом духового розвою»³⁸. «Костомаров від поезії перейшов до науки, а власне до дослідів над історією українського народу, яка відтоді сталася головною темою його життєвої праці», – влучно зауважує він, даючи оцінку вагомої історичної персоні, одного з очільників Кирило-Мефодіївського товариства, автора праць «Мысли о федеративном начале истории древней Руси», «Христианство і кріпацтво», «Суд чехів

³⁵ *Дармограй М.І.* Документи Івана Франка у віденських архівах // Українське літературознавство. – Львів, 1971. – Вип. 14. – С. 97.

³⁶ *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури: до 1890 р. – С. 111.

³⁷ *Бернштейн М.Д.* Франко і Шевченко: спостереження над шевченкознавчою спадщиною І.Я.Франка. – К., 1984. – С. 58.

³⁸ *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури: до 1890 р. – С.114-115.

над собою»³⁹. І.Франко відзначав також і монографії М.Костомарова «Мазепа і мазепинці», «Руїна». Розвідку «Україна» П.Куліша він характеризує як бібліографічну знахідку, але малоцінну з літературного погляду. Наголошуючи на значимості Кулішевих «Записок о Южной Руси», І.Франко підкреслював значення для розвитку культури заснування друкарні, в якій видавались найкращі твори українських письменників, зокрема «Чорна рада». Саме в Галичині П.Куліш здобув популярність і прихильність, українофільські видання прийняли його правопис – «кулішівку». Правда, І.Франко засуджував його за польські впливи, які проявились особливо виразно у написанні «Хуторної поезії» та «Крашанці русинам і полякам на Великдень 1882 р.»⁴⁰. Попри критичні зауваги до творчості П.Куліша І.Франко не применшував його історичної ролі для української культури: «се був знатний на свій час організатор духової праці, що не тільки старався зображувати суспільність українську, але силкувався розбуркати її на всіх кінцях до нового, суспільного, духового і національного життя»⁴¹.

І.Франко не обійшов увагою значення часописів для розвитку української культури. Так, журнал «Основа» став першим українським суспільно-політичним і літературно-мистецьким журналом, друкованим органом, що виходив українською мовою, вміщував на своїх сторінках праці В.Антоновича, С.Руданського, А.Свидницького, О.Кониського, Т.Шевченка та ін. На думку вченого, щомісячне видання енциклопедичного характеру перестало існувати «не от злоклучений, а от истощения сил», а «списатели і публіцисти «Основи» не зуміли відповісти потребам і вимогам публіки»⁴².

Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства українське слово або зовсім мовчало, або виходило лише на сторінках провінційних часописів.

³⁹ Там само. – С.116.

⁴⁰ Там само. – С.119.

⁴¹ Франко І.Я. Метод і задача історії літератури // *Його ж.* Зібрання творів: в 50 т. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 19.

⁴² Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури: до 1890 р. – С. 119.

У Галичині одним із значних в історико-культурному плані явищ І.Франко вважав створення «Галичо-руського вісника» (1849 р.), який у 1850 р. було перейменовано у «Зорю галицьку». Серед письменників, які друкувались у даному виданні, він виокремлює М.Устияновича, А.Могильницького, І.Гумалевича, І.Наумовича, Б.Дідицького⁴³.

1860-ті рр. позначились глибоким розколом серед галицької інтелігенції, який призвів до утворення двох течій: москвофільської та українофільської, кожна з яких намагалася зосередити в своїх руках найбільші важелі впливу – органи друку та важливі інституції. Боротьбу між українофілами та москвофілами І.Франко вважав боротьбою «що раз крилася в маску боротьби о правопис, то знов о язык, о обряд, поки не дійшла до останньої інстанції, до боротьби о народ і його душу в конкуруючих з собою товариствах просвітніх і видавництвах популярних»⁴⁴.

У цей же час на Правобережній Україні внаслідок ідей хлопоманства виникли недільні школи, в яких, окрім читання і письма, почали викладати основи народної історії і, як наслідок, з'явилися елементарні підручники українською мовою, що призвело до хвилювань російських можновладців. Хвиля доносів, а також польське повстання 1683 р., на думку І.Франка, ініціювали заборону на українську мову у початковій школі, заборону на друк україномовних підручників у Галичині⁴⁵. Одним із наслідків реакції він вважав також і «оправославлене підляських уніятів»⁴⁶, яке схвально зустріли галицькі москвофіли. В руках останніх опинилися такі органи, як «Галицько-Руська матиця» та «Руська бесіда» (1861 р.). У свою чергу, українофіли видавали часопис «Вечорниці» (1862–63 рр.), вісник «Мета».

⁴³ Там само. – С. 125

⁴⁴ Франко І.Я. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Його ж. Зібрання творів: в 50 т. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 65.

⁴⁵ Франко І.Я. Южнорусская литература // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 134.

⁴⁶ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури: до 1890 р. – С. 159.

Твори Т.Шевченка та вплив П.Куліша викликали натхнення серед галицької молоді, стимулювали роботу таких талантів, як К.Климкович, Ф.Заревич, В.Шашкевич, Н.Вахнянин, О.Партицький, В.Личаківський, братів Барвінських. І.Франко зауважував, що праці А.Кобилянського, К.Горбала, Ю.Федьковича дали нову хвилю літературному руху. Після виходу у 1860 р. нового видання «Кобзаря» у Петербурзі для галицької молоді відкрився новий світ: «В этом мире она [галицька молодь – С.Д.] прежде всего увидела Украину, с ее степями, казачеством и «волей!»⁴⁷

Національний дух творів Т.Шевченка та ін. письменників стимулював просвітницькі ідеї, які вилились у створенні в 1868 р. «Просвіти» – культурно-освітнього товариства⁴⁸, заснованого у Львові групою народовців. Під проводом О.Огоновського товариство випустило «Історію Русі» О.Барвінського в 3-х частинах, «Веснянку» В.Шухевича тощо. Правда, склалися досить непрості й суперечливі стосунки І.Франка з організаторами «Просвіти»⁴⁹. Його арешт у червні 1876 р. призвів до розриву співпраці з «Просвітою». У своєму листі до М.Драгоманова І.Франко підкреслив, що не стільки сам факт арешту засмутив його, як те, що його «викинено з Просвіти, заборонено приходити на Бесіду..., а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке-небудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало»⁵⁰.

У характеристиці третього етапу культурного відродження І.Франко зацентрував увагу на 1870-х рр., вважаючи, що саме тоді українська культура «стала на широких, європейських підвалинах» завдяки появі активних молодих дослідників⁵¹.

⁴⁷ Франко І.Я. Южнорусская литература // *Його ж.* Зібрання творів: в 50 т. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 137.

⁴⁸ Там само. – С. 140.

⁴⁹ *Середяк А.* Іван Франко у видавничих планах товариства «Просвіта» (прижиттєвий період) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 21. – С. 693-704.

⁵⁰ Франко І. Лист № 194. до М.П.Драгоманова: від 26 квітня 1890 р. // *Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова.* – Львів, 2006. – С. 350.

⁵¹ Франко І.Я. Українсько-руська (малоруська) література // *Його ж.* Зібрання творів: в 50 т. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 85.

Серед них він виділяє історика й археолога В.Антоновича, етнографа і літературного критика М.Драгоманова, етнографа П.Чубинського, лінгвіста П.Житецького, композитора М.Лисенка, лінгвіста та етнографа О.Потебню. Всі ці вчені (окрім Потебні та Лисенка) заснували на початку 1870-х рр. у Києві «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства», який, зазначав І.Франко, протягом певного періоду став центром української думки та науки. Виділяючи творчість П.Мирного, І.Нечуя-Левицького, І.Франко підкреслив, що письменництво 1880–90-х рр. зображувало картини народного життя, бо «молоді письменники взяли ся малювати те жите, яке найліпше знали, – сільське жите»⁵².

«На Україні українське слово, прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсім»⁵³, – так, за словами Каменяра, розпочались 1880-ті роки для України. Після 1876 р. було ліквідовано «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства» в Києві та конфісковані його наукові матеріали. «Се були важкі удари, яких Україна й доси ще не може переболіти», – говорить він, аналізуючи наслідки Емського указу, зауважуючи збайдужіння української спільноти і поширення думки про те, «що розвій іде до зливання народностей до купи і що плекання якоїсь національної окремішності, то регрес»⁵⁴. Наслідком заборони друкованого українського слова стала еміграція діячів культури за кордон: «удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людей і зробив те, що вони не потонули в морі російської науки й публіцистики, але винесли українське слово на широку європейську арену, і присвятивши свої сили науковій і публіцистичній праці на українській мові, дали українській літературі ряд книжок високої стійкості, а рівночасно привчили європейську і спеціально російську публіку прислухуватися

⁵² Франко І.Я. З останніх десятиліть XIX в. // Молода Україна. – Вінніпег, 1920. – Ч. 1. Провідні ідеї і епізоди. – С. 31. (Писання Івана Франка. – Ч. IV).

⁵³ Там само. – С. 10.

⁵⁴ Там само. – С. 6.

аргументам та бажанням українців»⁵⁵. Серед перших науковців-емігрантів І.Франко виокремлює М.Драгоманова, Ф.Вовка та С.Подолінського. М.Драгоманов, на його думку, тоді, коли вважалось, що українська мова не є придатною ні для школи, ні для церкви, ні для уряду «показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправним, але противно, є зовсім натуральний і конечний»⁵⁶.

Для галицької культури останніх років XIX – початку XX ст. характерний період пожвавлення і підйому. Поява нової плеяди молодих діячів сприяла розширенню наукових та літературних горизонтів, що, в свою чергу, стимулювало виникнення спеціальних організацій та товариств для наукової роботи. Великим здобутком І.Франко вважав розвиток української мови, яка збагатилася за рахунок того, що «нові наукові праці з обсягу філології, історії, права, природничих наук, математики і медицини вносять до неї величезне багатство нових ідей, нових зворотів, термінів»⁵⁷. Він зазначав, що українські науковці опублікували багато матеріалів, досі невідомих, які відкрили нові орієнтири та нові літературні течії.

Першочергову роль у розвитку науки кінця XIX – початку XX ст. відіграла діяльність Товариства ім. Шевченка, створеного за допомогою національно свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України та Галичини у грудні 1873 р. Товариство, сформоване на пожертвування Є.Милорадович та з допомогою фундаторів О.Кониського, Д.Пильчикова, М.Жученка, С.Качала, на думку І.Франка, як те «кинене сім'я не загибло, але, перетривавши тяжкі роки, зійшло потому буйно»⁵⁸. На першому етапі існування його діяльність носила скромний

⁵⁵ Там само. – С. 17.

⁵⁶ *Франко І.* Промова на ювілеї М. Драгоманова // Будівничий української державності: хрестоматія політологічних статей Івана Франка. – К., 2006. – С. 137.

⁵⁷ *Франко І.Я.* Українсько-руська література і наука в 1899 р. // Додаткові томи до зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 2010. – Т. 54. Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці (1896–1916). – С. 245.

⁵⁸ *Франко І.* Про життя і діяльність Олександра Кониського // Будівничий української державності. – С. 323.

характер, проте після реорганізації, потреба у якій виникла у 1892 р, воно було перейменоване у Наукове товариство ім. Т.Шевченка (НТШ). Період найбільш плідної праці НТШ розпочався після того, як його очолив М.Грушевський, який у 1894 р. завідував історично-філософською секцією, а в 1897 р. був обраний головою. Він налагодив і систематизував наукову роботу, створив бібліотеку, підготував ряд молодих науковців (С.Томашевський, С.Рудницький та ін.). У 1895 р. він став редактором «Наукових записок НТШ» і перебрав на себе всю видавничу діяльність товариства. «Для успішного ведення наукової праці треба було підготовлювати людей, заохочувати до наукової роботи молодіж, мало привиклу до неї, треба було старати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальності», – все це було під силу М.Грушевському, вважав І.Франко. Завдяки своєму організаторському духу він зумів «згурмувати в Товаристві всіх людей, оживлених ідеєю українського відродження» на користь спільної справи⁵⁹. Одним із найбільших здобутків М.Грушевського І.Франко вважав його працю «Історію України-Руси», в якій не тільки підводяться підсумки тогочасних історичних досліджень, «а й викладаються концепції життя всього українського народу»⁶⁰.

Вплив І.Франка на наукову діяльність НТШ аналізуємо крізь призму керівництва роботою філологічної секції, яку він очолював майже 15 років – з березня 1898 р.⁶¹ (лише в нетривалий період організаційної кризи з 1901 р. до 1903 р. там головував О.Колеса – *С.Д.*). Як представник цієї секції у 1897 р. І.Франко входить до Президії НТШ. У 1899 р. він був у першому корпусі членів-засновників, а 1904 р. – він уже почесний член НТШ. Завдяки тому, що І.Франко займав провідне становище в українській науці, Харківський університет у 1906 р. надав йому титул почесного доктора.

⁵⁹ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. // Там само. – С. 387.

⁶⁰ Франко І.Я. Українці // Його ж. Зібрання творів: в 50 т. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 192.

⁶¹ Книга протоколів засідань членів правління НТШ за 1893–1902 рр. // Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 6.

Вважаючи освіту важливим чинником формування духовних цінностей суспільства, І.Франко детально аналізував проблеми освіти. Використовуючи статистичний матеріал у статті «Народні школи і їх потреби», він показав мізерність народних (початкових) шкіл у Галичині. Для порівняння наводив статистику освітніх закладів Франції та Чехії і дійшов висновку, що в Галичині на одну школу припадає близько 270 дітей. Така кількість є надлишковою порівняно з Францією, де на одну школу припадає 66 дітей, оскільки ці школи мають один-два класи. До того ж, на їхні потреби виділяється в десять разів менше коштів ніж у Західній Європі⁶². Також дослідник звернув увагу на якість освіти і зауважив, що в галицьких осередках часто діти дістають «хвостики», «обрізки» знань, а часом і саме «лушпиння», їм подають багато «всякої всячини», намагаючись перетворити школу на «малий університет», а справжніх знань про навколишній світ, природу і суспільство, людину, які повинні навчити дітей мислити – не дають. У розвідці «Народні школи на Правобережній Україні» він порівняв кількість шкіл Галичини та Наддніпрянської України і висловив цікаву ідею щодо створення гуртожитків для дітей з інших сіл⁶³.

Така увага до організації навчального процесу пояснюється тим, що в освітніх установах «виходять всі ті мужі, котрі з часом стаються духовими проповідниками і репрезентами краю»⁶⁴. Порівнюючи українські школи зі становищем в Австро-Угорщині та Франції, він дійшов висновку, що Східна Галичина повинна була б мати, зважаючи на територію і чисельність населення, вдвічі більше гімназій і реальних шкіл, ніж функціонувало на той час. Згідно з його підрахунками найбільше там навчалось поляків (59872), далі за кількістю були українці (14973), євреї (16283) та учні інших

⁶² Франко І.Я. Народні школи і їх потреби // Його ж. Зібрання творів: в 50 т. – Т. 46, Кн. 2. Історичні праці (1891–1897). – С. 110.

⁶³ Франко І.Я. Народні школи на Правобережній Україні // Там само. – С. 163–165.

⁶⁴ Франко І.Я. Середні школи в Галичині в рр. 1875 // Там само. – К., 1985. – Т. 46, Кн. 1. Наукові праці (1883–1890). – С. 418.

національностей. Аналізуючи діяльність недільних шкіл для старшої неписьменної молоді, які з 1860 р., за прикладом Києва, почали з'являтися і в Полтаві, І.Франко відзначив роль О.Кониського, відомого українського письменника та перекладача, наголосивши: «...важність української мови для початкового навчання там, де людність була українська»⁶⁵. Безперечно, одним із успішних чинників функціонування національної школи була українська книга – граматика, буквар, читанка, математика. Через таку потребу П.Куліш у 1859 р. видав «Граматку», Т.Шевченко упорядкував «Буквар», а О.Кониський у 1861 р. оприлюднив «Українські прописи» та математичну книгу «Щотниця»⁶⁶.

Розвиток школи як нижчої, так і вищої залежав від матеріальної бази. За дослідженнями науковця Східна Галичина отримувала порівняно з Австро-Угорщиною лише 14% від усіх коштів, призначених на потреби освіти. На його думку, така сума не відповідала чисельності галицького населення та території Галичини, яка складала одну четверту частину держави. Не залишилось поза увагою І.Франка і фінансування вищих навчальних закладів. У порівнянні з Краківським університетом, на фінансування якого виділялось 317100 злотих ринських, Львівський отримував лише 173400 зл. р., у той час як на інші європейські університети, такі як Віденський та Празький, витрачалось 1304100 та 570848 зл. р. Бачимо, що на утримання Віденського університету виділялося стільки коштів, як на Львівський та Краківський разом. Щодо професорсько-викладацького складу, то справа була не кращою – у Краківському університеті професорів було 51, Львівському – 37, у Празькому – 105, а вже у Віденському – 117⁶⁷. Даючи детальну характеристику середнім, спеціальним та народним школам І.Франко підсумовував: «Галичина дотована у

⁶⁵ Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського // Будівничий української державності. – С. 315.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Франко І.Я. Що коштують наші школи? (Друга часть статті «Сила податкова в Галичині») // Його ж. Зібрання творів: в 50 т. – К., 1984. – Т. 44. Кн. 1. Економічні праці (1878–1887). – С. 145.

відношенні до людності, т[о] є[сть] у відношенні до дійсної потреби – найгірше між всіма австрійськими провінціями, хоч і сплачуємо не менше поляків до казни»⁶⁸.

Значним здобутком для українців були університети Наддніпрянської України, першим з яких став Харківський імператорський університет⁶⁹. Підкреслюючи, що «заснування в нашій віці трьох університетів на Україні треба вважати за величезний духовий набуток»⁷⁰, вчений достатньо критично підходив до організації українознавчої діяльності у них. Найпродуктивнішим для розвитку українознавства І.Франко вважав Харківський університет, менш продуктивним – Одеський, бо у «Записках Новоросійського університета» – друкованому органі цього вищого навчального закладу – за словами письменника «...дарма шукали б хоч однієї праці про спеціально українську тему»⁷¹.

Яскравим явищем української культури став театр, поява якого не могла бути непоміченою І.Франком. Він вважав 1864 р. знаковим для Галичини. Саме тоді було засновано у Львові першу трупу для театральних вистав, яка вийшла за межі аматорського статусу. Трупа під керівництвом О.Бачинського гастролювала з виступами Галичиною. В репертуарі переважали п'єси І.Котляревського та Г.Квітки-Основ'яненка. «Краса української мови і чарівна сила української пісні скрізь збуджували щирий ентузіазм», – зауважував І.Франко, тим самим підкреслюючи, що виступи велись рідною мовою⁷². Вперше свій погляд на театр як на культурне явище І.Франко звернув ще на сторінках львівського журналу «Друг» у 1867 р. Акцентуючи увагу на реалізмі та народності театру, свої міркування про розвиток театрального мистецтва він виклав у таких статтях: «Руський театр у Галичині», «Наш театр»,

⁶⁸ Там само. – С. 150.

⁶⁹ Франко І.Я. Університети в Росії // Там само. – Т. 46, Кн. 2. Історичні праці (1891–1897). – С. 496.

⁷⁰ Франко І.Я. Наше літературне життя в 1892 р. (Листи до редактора «Зорі») // Там само. – Т. 29. Літературно-критичні праці (1893–1895). – С. 11.

⁷¹ Там само. – С. 12.

⁷² Франко І.Я. Українсько-руська (малоруська) література // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 96.

«Руський театр», «Русько-український театр». Дослідник побіжно торкається театральних питань та драматургії у статтях «Українсько-руська (малоруська) література» та «З останніх десятиліть XIX віку», «Южнорусская литература».

Найбільшого розвитку досягнуло театральне мистецтво у Наддніпрянській Україні, де на поч. 1880-х рр. за ініціативою М.Старицького та за участю акторів М.Кропивницького, братів Тобілевичів (І.Карпенка-Карого, М.Садовського, П.Саксаганського), М.Заньковецької була створена перша українська трупа, яка отримала дозвіл на постановки українських спектаклів, за умови, що кожен виступ буде поєднано із російськомовною п'єсою⁷³. Трупа розпочала свої гастролі з Москви та Петербурга, оскільки їй спочатку заборонялось ставити п'єси на території України. В репертуар входили твори І.Котляревського («Наталка-Полтавка»), Г.Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці»), І.Карпенка-Карого («Наймичка», «Чумаки», «Сто тисяч», «Хазяїн»), П.Мирного («Перемудрив»), Б.Грінченка («Ясні зорі»). Героями п'єс виступали лише українські селяни, а життя інтелігенції залишалось поза увагою, як і історичні події. Односторонній характер п'єс, на думку І.Франка, призвів до розпаду труп, кожна з яких отримала свій шлях⁷⁴. Та все ж таки він не применшував значення українського (галицького) театру і вважав, що «він доносить наше слово і нашу пісню в такі сфери, куди б вони інакше не дійшли, загриває любов до них серед нашої молодіжі, пригортає (бодай хвилево) до нашої справи відчужених і заскорузлих, додає нашим змаганням поваги у чужих і загалом варт усякої пошани як прояв нашого духовного життя: артистичної творчості»⁷⁵.

Отже, перу І.Франка належить чимало літературно-публіцистичних, наукових праць на тематику національно-

⁷³ Франко І.Я. Южнорусская литература // Там само. – Т. 41. Літературно-критичні праці. – С. 147.

⁷⁴ Франко І.Я. Українсько-руська (малоруська) література // Там само. – С. 98-99.

⁷⁵ Франко І. Уваги про галицько-руський театр // Його ж. Про театр і драматургію: вибрані статті, рецензії та висловлювання. – К., 1957. – С. 115.

культурного відродження України кінця XVIII – XIX ст. Учений долучився до окреслення теоретичних засад цього процесу, визначив періодизацію, особливості, пов'язані із посиленням демократичних тенденцій, формуванням національної ідентичності у середовищі української інтелігенції. Прикметно (на це неодноразово вказував І.Франко), що характерною рисою національно-культурного відродження став розвиток української науки, яка зробила перший впевнений крок до утвердження самостійності українства. Визначною особливістю Франкового творчого доробку стало розуміння єдності усіх частин розшматованої України, бо «в процесі витворювання свідомості єдності української нації Франко займає визначне місце не тільки яко великий талант, творчість якого стала духовим добром цілої України, але також яко свідомий пропагатор єдності окремих частей України для спільної праці»⁷⁶. Велику увагу І.Франко приділив з'ясуванню економічної основи культурного життя Галичини кінця XVIII – XIX ст., закладаючи підвалини для духовного розвитку наступних поколінь.

Based on the analysis of creative heritage of I.Franko the process on national and cultural rebirth in the end of XVIII – XIX century is viewed. Its conceptual backgrounds are determined, periodization, typical peculiarities and meanings are traced.

⁷⁶ Лозинський М. Іван Франко. – Відень, 1917. – 52 с.